

Aneite ten Eis Keil

Adam vi meatin koa Ahi mum rohtoh eni, mumoni en hati atan tai ka sakini mou. Evus ling isen meatin enek Adam (Sen 1:27; 2:4-7). Evus, Ahi kulat sin tai ten koun ka mum rev i mai vi ahin, ka Adam ling isen **Iv** (Sen 3:20). Keilu lumumon sise keke tisaen mai en out netan ka purun meatin savsav keil vasi (Sen 3). En sakien koa Adam mumon sise ten matien ven meatin keil, **Iesu Kristo** mumon sise keke meatin keil akilea avakur moulien heka ien (Rom 5; W1Kor 15).

Aesak vi natin **Ebrahim** keilu **Serah** (Sen 21). Aneite ten isen vi 'viteai' (Sen 21:3). Hasuen onen vi merikel tai veni tata, sua onen handred tai (100) navong avasi, ka mama onen, sua onen hanumau ehat ka halualim emun (90) (Sen 17:17) musil hatkatien onen Ahi min keilu (Sen 17:19). Navong Serah mat, Aesak retalihe ral min **Rebekah** (Sen 25:20) ka meas en maeh keilu. Rebekah kur maeh keilu koa luvi meahos, tai isen **Esao**, ka tai isen **Siekob** (Sen 25).

Aesea vi mari provet tai onen Ahi. Kei mum en sua 740 rokol sua 690 BC. Sapta 1 rokol 39 mul sel kat me-Sudah keil keke mahien mul mai ven keil veni aviles eisile ran Ahi. Sakini, hemaen koakeil en kantri ten out Asiria imai isan mahien min keil. En sapta 40 rokol 66, Aesea mul vati lat rendemien onen me-Isrel ka me-Sudah keil keke demkatien one hekeih veni Ahi hetokol kat keil munak avi anatin eni. Tisien houlu onen Aesea amul aselus usil Mesaea koa Ahi hesani hemai (Aes 7; 11; 42; 50; 52; 61).

Ahor ten sanien votut vi out koa me-Isrel keil amunit sipsip, vuo buluk, vuo nani, vuo ame vahi sanien votut one min Ahi vatie lat envatien one mini. Amundesini keke avong Ahi mus eas teni, longe tahos ven keil ka kilea voumon methos vatal min keil, vuo vasan uite ten hisien one (Sen 12:7; 13:18; Eks 24:5; Lev 1:5-9; 1Ki 18:36; Rev 6:9; 8:5).

Ale ten Tokolkatien vi avong koa me-Isrel keil amundem kat asa koa Sudas Makabias mumoni vakulat tisaen ran Eim Votut onen Ahi en out Serusalem (Sion 10:22). En sua 168 BC (sua

keil mulamu en avong koa Iesu avasi) me-Siria keil uvae lin koakeil aro en out Serusalem. En avong enek, asuv houlu one Antiokus Epifanis sakini Eim Votut onen Ahi mai vi eim votut onen ahi sav tai koa avise en Sius. Ka muas vuas tai eni va min ahi Sius, koa vi tounah tai koa tisa vis tisa revimok en meten Siu keil. Ka sua etel koa katau eni, Siu tai, isen Sudas Makabias, mai ka vae lin keil esuk. Sudas ka meatin keil onen akas motein Eim Votut onen Ahi ka pris keil arokol kat risi. Sakini, en Okis vasi keil, Siu keil amumon Ale ten Tokolkatien en out Serusalem keke avandem kat avong enek.

Ale ten Votuvav Keil kur out avati ahetai (6) katau en Anien ten Mul Laui, luhu en avati Okis. En avong enek me-Isrel vasi keil amumon votuvav keil ka aro en keil avong outel (8) keke indem kat avong koa avu keil one aro en votuvav keil en out volvol (Lev 23:33-36,39-43; Dut 16:13-15; Neh 8:14-18; Sion 7:2-52).

Angelo keil avi ninin keil koa Ahi mumon keil keke avahi eiloheh keil onen (Sen 3:24). Keil amum ka aselus en usite onen Ahi (Sen 21:17; 22:15; Eks 3:2; Nam 22:21). Amul en out vasi ka meatin keil asakras avalesi munak armaentei. Avong houlu amul akataun ka alei kokoe en meatin keil onen Ahi (Umen 12:6-11; 27:23; Hib 1:14; Rev 1:20). Mulamu, Temat vi angelo tai, ka viles eisilin ran Ahi. Ka angelo sav keil koa uva amusil kat Temat, keil umai avi ninin tisa keil. Ka rokol kosa, vangi ninin keilu ekek amul uvae. Vativar onen angelo tahos keil avi houlu, ka elu en keil luvi Maekel (Siud 9; Rev 12:7) ka Kavriel (Luk 1:19,26). Angelo keil atateisav. Tei en keil avise en sereb koa apoue ahetai (6) (Aes 6:2). Revelesen (4:6) mul vit usil tounah ehat (4) koa amoul koa mete ka vasi ave, ka veinae tateisav.

Anien ten Mul Laui kur out en avati Epril vuo Mei vasi keil. Siu keil amumon Anien enek en avong koa mulamu en Avong keil ten Veret koa Is Tovuol Ien vasakin keil amundem ris avong koa angelo keil onen Ahi amu vini moeite vasi keil en out Isip. Ka moeite onen Siu keil armattei veni ran sipsip koa akas voiteh eni sakini Ahi mul laui en keil ka romuastei keil (Eks 12:15-20; Mat 26:2,5,17-19).

Artemis vi isen ahi tai koa vi ahin koa meatin keil ten out Esia uva netan mini. Ka mari taon ten out Efeses vi out koa mari eim votut onen mul ien (Umen 19:24-35).

Asuv houlu onen pris keil vi isen hetetamen onen pris keil. Kiles selusien ten pris.

Atas Tahilhili vi mari lagun tetaveah koa ka vas atan ten out Isip ran atan ten out Isrel. Navong alohosai ran me-Isip keil, Ahi sakini

atas leh vasi mai vi vieh en usite keilu keke me-Isrel keil akilea avoual kotehei en atan tames enges. Ka navong me-Isip keil asak visi avalikat keil, Ahi sakin atas mai ris en vulin kati ka mavul koe me-Isip keil ral min hos keil one (Eks 14; Sos 2:10; Sam 66:6; Umen 7:36; 1Kor 10:1; Hib 11:29).

Avong keil ten Veret koa Is TovuoI Ien mul kur out en avati Epril vuo Mei vasi keil. Avong outel (8) Siu keil amul akan veret koa is tovuol ien vasakin keil avandem ris avong koa keil amemea kalah ran kantri ten out Isip (Eks 12:1-14; Mat 26:17; Mak 14:1; Luk 22:1; Umen 12:3).

Baal vi isen ahi onen meatin keil koa me-Isrel keil avou rasilin keil ran atan one keke avakur atan koa Ahi vat kati min keil. Ka avaseini Ahi sel kat keil keke anahatei netan min Baal vuo ahi sav keil (Dut 8:19-20), amumonis. Sakini, Ahi san mahien min keil avong houlu ven (Sats 2:10-15; 1Saml 8:8; 2Ki 17:7; 21:16).

Babilon vi isen mari taon tai koa, mulamu, meatin keil ten out netan amumon mari eim ten out Babil mul ien (Sen 11:9) vesesal en 2800 BC. Mules mukok sua houlu vis houlu, ka en sua 722 BC, meatin keil onen asuv houlu Salmanesa ten out Asiria uvae lin me-Isrel keil ka sakin houlu en keil umai avi slev keil one en out keil vesesal en Babilon (2Ki 17). Sua houlu mai muli, ka asuv houlu Nebukanesa vae lin me-Sudah keil en 586 BC, ka sakin houlu en keil uva en out Babilon (2Kron 36; Dan 1; Mat 1:11; Umen 7:43). En avong keil ten Sios hau, avis suai en mari taon ten out Rom en Babilon (1Pit 5:13; Rev 14:8; 16:19) veni vi vulin kavmen ten out Rom koa amumoni keih min Kristin keil.

Balaam vi provet tai onen Ahi (Nam 22). En avong tai, asuv houlu ten out Moab koa isen Balak vise Balaam keke vamai vasesenda en me-Isrel keil veni avi houlu ka mul metaun keil. Navong Balaam va voumoni, vesesal angelo tai vou vini en sise (Nam 22:21-35). Ahi romaentei Balaam vasesenda en me-Isrel keil (Nam 23; 24). Rolonge keke Balaam san rendemien tai min asuv houlu Balak vit munak en vati vapurun me-Isrel keil, hemaen ahin Moab keil uva aleh meahos keil ten out Isrel ka isakin keil uva netan min ahi keil ten out Moab. En sakinan koanek, Ahi hevuroh kat me-Isrel keil ka hepurun keil (Nam 25; 31:8,16; 2Pit 2:15; Siud 1:11; Rev 2:14).

Bale vi anien tai koa alesu suval kovi veni vi oumunai tetaveah (Rut 1:22). Anien teni mul en utite koa suval raes, ka akokoa mai vi pulaoa koa amumon veret eni (Sion 6:9). Ka veret koa amumoni en bale rotahos ramattei veni meas.

Banabas koa mum vituai ral min **Pol**, isen kati vi Siosep (Umen 4:36). Kei salem en hati atan osen ka san mani teni min **eiloheh keil** (Umen 4:37).

Baptaes vi sakien koa amumoni en meatin keil en avong onen Iesu vatie lati aviles ran tisaen keil one ka asan moulien one min Ahi (Mat 3:6). En avong ten Sios, sakien ten baptaes rie lati keke meatin tai viles ran tisaen onen, mul ling demkatien onen en Iesu keke mat vinati ka moul eris ran matien, ka vat kati keke housil kat Ahi ka helong kati lisenges (Umen 1:5). Sakien ten baptaes vi metai tai usil matien ka mearisien onen Iesu (Rom 6:3-6). Navong meatin tai mul kur moulien hau ran Ahi, Ahi mul vi baptaes eni en **Ninin Votut** (Umen 1:5; 2:38; 1Kor 12:13).

Bear vi tirendan tai koa marite koa amoul en eivorohus (1Saml 17:34; Aes 11:7). Bear otetai keil amul en out Isrel ka avi metai ten keihoen (Rev 13:2). Bear tovuol en out Vanuatu.

Bensamin vi tai en ehon teindan elu onen **Siekob** koa mai vi vati avu tai onen me-Isrel keil (Eks 1:3; Hib 8:8; Rev 7:5-8). Mama onen vi **Rebekah**.

Bokis ten Hatkatien Takeih onen Ahi vi more bokis koa Ahi meng kat **Mosis** keke voumoni (Eks 25:10-20). Neim en bokis koanek aling ahat elu koa Mosis mutis mengkatien halualim eni (Eks 25:10; 40:20); veite koa hati **manna** mul ien (Eks 16:33-34; Rev 2:17); ka eisal onen Eron koa son hungeite (Hib 9:4). En hoi bokis enek amumon **angelo** elu lurondan eni ka luhu en keilu, Ahi viteni keke hel ien ka hetie lat enmahisien onen min meatin keil onen (Eks 25:17,22; Hib 9:5). Me-Isrel keil avous bokis enek navong amual en out volvol ka navong amual evus, alingi en **Eim Tavolin** onen Ahi (Eks 40:21-38) veni tounah koa vi votut imok amul ien ka vi metai ten hatkatien takeih koa mulamu Ahi mumoni ral min me-Isrel keil (Eks 24).

Denarie vi isen hati **mani** tai.

Deved vi asuv houlu onen me-Isrel keil koa tahos imok mulin asuv houlu savsav keil vasi (1Saml 13:14; Umen 13:22). Tunali keil avi oulu (7) ka Deved vi tasikor onen Tiese (1Saml 16:10-13). Avu onen vi Obed, natin Boas ka Rut (Rut 4:22; Mat 1:5-6). Navong vi ehon, Deved mul lei kat sipsip osen tamen (1Saml 16:11; 17:15). Ka navong mai vi litetai, Deved mu vini mari meatin tavaeen tai (1Saml 17). Houlu en souen keil koa mul en Sam, Deved mutisi. Ahi vat kati keke Mesaea onen heka en vatiamal onen Deved (2Saml 7:11-16), ka Iesu mul en vatiamal enek onen (Rom 1:3; Rev 22:16).

Dragon vi mari animol tatisa tai koa alesi suval akai ka marite suval lerumrum tai (Rev 12:3–13:4). En Tus Votut vi niniven Temat ka keihoen tatisa onen ka mukave asuv houlu ten out netan amul amum musil rendemien onen. En vati rendemien koanek, en out sav en Tus Votut, aviteni keke Temat suval tetal tai (Sen 3:1; Rev 12:9; 20:2).

Drakma vi isen hati **mani** tai.

Ebel vi natin **Adam**, ka tunali **Ken**. (Sen 4; Hib 11:4; 12:24; 1Sion 3:12)

Ebrahim vi vati avu onen me-Isrel vasi keil (Sen 17:19-21; Mat 1:1-2; Luk 1:55; Rom 4:13-25; Kal 4; Hib 11:8-19; Tiem 2). En avong mulamu, isen Ebram ka Ahi selus rohtoh mini ka viteni mini keke ilokovein kantri kati onen ka iha en out koa hetie lati mini (Sen 12). Ebram long kat Ahi ka votin kantri koanek (Sen 13) koa mai vi kantri ten out Isrel en hen **Sosua** (Sos 24). Ahi mumon hatkatien takeih koa mulamu ral min Ebrahim. Ahi vat kati keke hesakin vatiamal keil onen hemai ihi sise ten tokolkatien onen heha min vangi meatin vasi keil ten out netan (Sen 17; 22:18). Ebrahim retalihe ral min **Serah**. Avotini keke Serah sakras vakur tivava, vi lumalum (Sen 16). Ka Ahi mumon merikel tai koa sakin Serah mai kur tivava koa vi meahos, isen Aesak (Sen 21). **Aesak** moul mai marite ka retalihe ral min Rebekah (Sen 25). Rebekah kur maeh keilu koa luvi meahos, tai isen **Esao**, ka tai isen **Siekob** (Sen 25). Siekob, Ahi viles isen mai vi Isrel, ka ehon teindan elu (12) onen umai avi vati avu keil teindan elu onen me-Isrel keil (Sen 35:22-26; Rev 7:4-8).

Eiloheh tai vi meatin ten kataunien koa mul mum min meatin tai vuo mul san selusien en usite onen. Ka en Tus Votut, eiloheh keil avi meatin teindan elu koa Iesu rie lat keil keke avousili ka amum en isen (Mat 10:1-4; Mak 3:13-19; Luk 6:12-16). Amusil Iesu sua etel ka, navong mea ris ran matien, eiloheh keil enek alesi (Luk 24:36-49). Iesu sila keil keke avit lati min meatin savsav keil asa koa alesi ka alonge ka avitehiten more longlongien usili min keil (Mat 28:16-20). Keil umai avi avat keil ten Sios onen Iesu Kristo (Umen 2:42).

Eim tahihiseien keil avi eim koa Siu keil amumoni en out vasi amul ien koa asuval sios keil orer en avong kosa. Alah ruai en eim tahihiseien keil one en Sabat vasi keil keke avalong hihiseien vaka en selusien onen Ahi. En avong sav keil en wik, amul avisein ehon keil usil mengkatien keil onen Ahi ka sakien tatisien. Avong tei, amumon kot en eim teni. Iesu, Pol, ka meatin sav keil emun avisein Siu keil usil more longlongien en eim tahihiseien keil enek

(Mat 4:23; Umen 14:1). Tei en keil akur anatin eni, ka tei en Siu keil aseine (Umen 14:1-3).

Eim Tavolin vi eim koa Ahi meng kat **Mosis** keke voumoni keke me-Isrel keil akilea avaha netan mini ien en avong me-Isrel keil amul en out volvol sua hanumau elu (40). En eim enek, Mosis ka asuv houlu onen pris keil lukilea luvahisu mini. Ka out hae, pris keil akilea avasan sanien votut keil mini eni (Eks 25; 28; 40:34-38). Out neim, aling **Bokis ten Hatkatien Takeih** onen Ahi eni. Ka rokol avong koa asuv houlu **Solomon** mumon Eim Votut onen Ahi, me-Isrel keil uva netan min Ahi en Eim Tavolin enek.

Eim Votut vi mari eim en taon ten out **Serusalem** koa me-Isrel keil amul uva netan min Ahi ka asan sanien votut keil one mini eni. Mari vieh mul ka rahiti, ka en teahu teni, vieh sav keil mul: tai mul rie lat out koakeil arvitei Siu keil akilea avato ien; vieh tamun mul rie lat out koa ahin Isrel keil akilea avato ien; vieh sav eris mul rie lat out koa amo keil koa avi Siu akilea avaha netan min Ahi eni. Ka luhu en keil vasi vi Eim Votut one Ahi koa tei en pris keil akilea avaha neim eni keke avoumon umen one. Ka en keil, asuv houlu one enges kilea vaha vali mari kaliko tai koa matetel koa aleh koe out koa vi votut vis vi votut imok en out neim koa avit vi vulin Ahi. Vi kaliko enek koa sipasi elu en avong koa Iesu mat (Mat 27:51). Koanek rie lati keke Iesu sehen sise maluv ven ir keke rokilea avaha rovahisu min Ahi (Hib 10:20). En Tus Votut, amul avit usil Eim Votut etel: tai koa asuv houlu **Solomon** mumoni (1Ki 6; 8), tai koa Esra mumoni en avong koa me-Isrel keil umai ris ran kantri ten out Babilon (Esra 3; 6), ka tai koa asuv houlu Mari **Herod** mumoni (Sion 2:20).

Elisa vi provet tai koa mai kataun provet **Ilaetsa** en umen onen (1Ki 19:19-21). Navong Ahi kulat Ilaetsa vina en out nesa, Elisa kes Ilaetsa en umen onen ka keihoen onen Ahi koa mul en Ilaetsa mai en Elisa (2Ki 2:11-15). En isen Ahi, Elisa kataun vatina tai (2Ki 4) ka lah lat koan Siria tai ran mesaien leporsi onen (2Ki 5).

Eron vi tua onen **Mosis**. Arie lat rohtoh eni keke vamai vahi **asuv houlu onen pris keil** ten out Isrel (Eks 28:1-3). Eron ka en mari vatiamal onen Livae, koa vi tai en ehon teindan elu (12) onen **Siekob**. Vatiamal onen Eron enges akilea avamai avahi asuv houlu keil onen pris keil en out Isrel. **Pris** sav keil akilea aka en meatin sav keil en vatiamal onen Livae. (Eks 28:1; Lev 1; Nam 6:23; Luk 1:5; Umen 7:40; Hib 5:4; 7:11; 9:4).

Esao vi moeite onen **Aesak**, natin **Ebrahim**. Ka tunali vi **Siekob** koa luvi maeh (Sen 25:24-26). Navong lumoul lumarite, Siekob mumon

sise keke vakulat vulin ten moeite ran Esao (Sen 25:29-34) ral min tokolkatien ten moeite emun rani (Sen 27). En niu testamen, Esao vi metai tai usil kei koa seseini tounah keil onen Ahi, vuo kei koa Ahi seseini (Rom 9:13; Hib 11:20; 12:16-17).

Farasi keil avi vang'i meatin keil koa avi hetetamen keil en me-Isrel keil. Akilea rev'i en mengkatien keil onen Mosis suval tiser keil teni, ka aling kat sakien savsav keil emun koa avit me-Isrel keil umoni keke aval avatolas rev'i en meten Ahi. Houlu en keil avasi keil veni amundemi atahos imok mulin meatin kuren keil. Ka, Iesu rie lati keke houlu en keil amutolas en hilive enges veni rendemien one vilelau en tisaen (Mat 6:2,5,16; 7:15; Luk 12:1). Houlu en Farasi keil amul en vang'i hetetamen keil onen Siu koa amae en rendemien keke avou vini Iesu (Mak 3:6; 12:13; Sion 11:45-53).

Fik vi vatiai tai koa rotaveahtei (Sen 3:7; Mat 21:19; 24:32). Heiai teni vilelau en titi utite keil, ka navong men, merau ka kas houlu.

Flakis vi oumunai tai koa vatte taveah rokol mita tai ka tahos avoumon eisin eni. Alingi en hoi eim keke meteiai vaani suval heih (Sos 2:4-6).

Frangkansen vi toei koa amumon senta koa mani teni vina nesa eni.

Grep vi holeai tai koa amumoni uaen en heiai teni. Vatte teni tamurei ka ien marite neli. Avati houlu en sua tai, angoite teni tovuol. Ka navong son angoite, me-Isrel keil amumon avet keke avousili vasuval ouh. Keke avasakini vatekao en heite, me-Isrel keil alei kat rev'i ka arei lat angoite keil koa heiai tovuol ien (Sion 15:1-4). Iesu ra tavol vit kei vi vati grep onen Ahi (Sion 15:5-17). Iesu ra tavol en meatin keil ten out Isrel vit asuval nei grep tai osen Ahi (Mak 12:1-12). Keke avoumon uaen en hei grep keil, ason hei grep keil houlu en avul tai ka ahin keil ave lin site rani (Rev 14:19-20). Evus, amutah site enek va en veite keil vuo en hiliven sipsip koa vi heite hau (Mat 9:17).

Grik vi selusien kati onen me-**Gris** keil, ka meatin vasi keil en avong onen Iesu akilea avaselus eni.

Gris vi kantri tai ka mari taon ten kantri enek vi Atens (Umen 17:16-34). Mari taon sav tai teni vi Korin (Umen 18:1-17). Me-Gris keil asukul rev'i ka vati meatin savsav keil avouhou min keil ven ileilien one (Rom 1:14). Selusien ten out Gris avise en Grik, ka en avong onen Iesu, meatin vasi keil aselus eni (Sion 19:20; Umen 21:37). Niu testamen amutisi en selusien ten **Grik**. Me-Gris keil uva netan min ahi savsav keil suval Sius ka **Hermis** (Umen 14:12; 17:16,22-23).

Hakar vi ahin toumien onen **Serah**, ahin onen **Ebrahim** (Sen 16:1; Kal 4:24-25). Navong sua houlu mai muli ka Serah lei kilea keke sakras vakur tivava, kei peah Ebrahim keke vamatil vatal min Ebrahim (Sen 16:2-3). Sakini, Hakar meas ka kur natin Ebrahim ka aling isen Ismael (Sen 16:15). Katau suk, Ahi sakin Serah meas ka kur **Aesak**, natin Ebrahim koa Ahi vati kati mini en hatkatien takeih onen. Navong Serah kur Aesak, vuroh kat Hakar ka vile lati ral min titan (Sen 21:9-16). Ka avaseini mukok, Ahi lei kat usite onen Ismael emun ka sakin vatiamal koa akistal eni keke umai avi mari vangi meatin tai (Sen 17:20; 21:13,18). Ka kosa avis keil en me-Erab keil, ka rokol kosa amul uvae ral min me-Isrel keil koa akistal en vatiamal onen Aesak (Sen 16:12).

Hani vi anien koa kas suval suka koa sukabak keil amumoni (Sam 19:10).

Hatkatien takeih vi tounah koa meatin elu luvat kati keih keke luvoumoni (Kal 3:15). Vati hatkatien takeih tai vi hatkatien takeih tatetaliheien (Mak 10:6-9). Ahi mumon hatkatien takeih keil ral min meatin keil onen. Mumon hatkatien takeih ral min **Ebrahim** keke hesakin vatiamal keil onen imai ihi mari kantri keil (Sen 17:4-6) ka keil ihi sise ten tokolkatien onen heha min vangi meatin keil ten out netan (Sen 22:18). Ahi viten hatkatien takeih koanek min **Siekob** emun (Sen 28:13-15). Sua houlu mai muli, ka Ahi san **Mosis** min me-Isrel keil keke valah lat keil ran hen me-Isip keil. Navong ling revi keil, Ahi mumon hatkatien takeih ral min keil, koa avise en **hatkatien takeih matu**, keke helei kat revi keil ka keil usil kat kei ka mengkatien keil onen (Eks 20; 24; Rom 9:4). **Sosua** ka me-Isrel vasi keil amumon ris hatkatien takeih keke avousil kat Ahi enges (Sos 24:14-18). Ahi mumon hatkatien takeih ral min asuv houlu **Deved** keke tai en vatiamal onen keil ihi **Mesaea** koa losilkatien onen hel lisenges (2Saml 7:11-16). Ka **Iesu** vit usil **hatkatien takeih hau** koa Ahi mul mumoni en koakeil aling demkatien one en Iesu koa mat en usite one suval **sanien votut** tai (Luk 22:20; Hib 7:22).

Hermis vi ahi tai en ahi keil onen me-**Gris** keil. Amundemi avit ahi Hermis vi eiloheh onen ahi **Sius** koa mul sila keke vaselus min meatin keil vuo ahi sav keil en usite onen (Umen 14:12).

Herod vi isen meatin ehat (4) en tunien keil ten niu testamen: **Mari Herod** vi asuv houlu koa mul losil kat provins ten out **Sudea** en avong koa Iesu avasi (Mat 2:1; Luk 1:5). Navong long usil hasuen onen **Mesaea** koa Ahi vat kati keke vamai vahi asuv houlu onen me-Isrel keil, Herod enek mundemko houlu ka sak visi vou vini

tivava Iesu (Mat 2:1-22). Mari Herod mu vini ahin onen ka tei en natnali keil kati veni kur longlongien tai vit e vati avakesi (Mat 2:3). Navong mat, natnali etel telkesi: Arkelaos mai vi asuv houlu ten provins ten out Sudea ka Pontias Paelet katauni (Mat 2:22; Luk 3:1), Herod Antipas mai vi asuv houlu ten provins keilu ten out Kaleli ka Perea (Luk 3:1), ka Pilip mai vi asuv houlu ten provins keilu ten out Ituria ka Trakonaetas koa mul en usite koa ist ten Oaisal Sodan (Luk 3:1). **Herod Antipas** losil kat provins ten out Kaleli en avong keil koa Iesu ka Sion Baptis lumul lumum (Mat 4:12). Ka navong Herod Antipas venan **Herodias**, ahin onen Pilip koa vi tunali, Sion Baptis selus keih mini. Sakini, vuli kati ka soni en eim takeih onen (Mat 14:3-5). Ka Herodias luvos Herod ka keih kati keke vata koteh vatin Sion (Mat 14:6-12). Navong **Paelet** mul mumon kot en Iesu, sila keke vales Herod Antipas. Ka Herod san risi mini veni en rovattei vouasi (Luk 23:1-12). **Herod Akripa (I)** koa mulamu vi tunali Herodias ka tata onealu Aristobulus, natin Mari Herod keilu ahin oulu onen koa Mariamne. Sisa, mari asuv houlu ten out Rom, en vati Herod Akripa ka san losilkatien ten Sudea ka Sameria. Akripa sak purun Kristin keil keke vasakin hetetamen onen Siu keil avasi keil veni losilkatien onen. Sakini, vuli kati Tiemes ka ra koteh hiren (Umen 12:1-5). En avong sav tai, vang'i meatin keil umai ven Akripa ka avise ten ahi tai. Navong long'e mukok, Herod Akripa si kei houlu mukok. Sakini, Ahi san mesaien mini ka mat (Umen 12:19-23). **Herod Akripa (II)** koa elu vi natin Herod Akripa (I) koa mulamu. Vi kei koa long selusien onen Pol en kot ka amaeni keke vaha vahit lat usite onen min **Sisa** en out Rom (25:13–26:2,19,27-32). Kei vi koa ekor en vatiamal onen Herod keke avakur keihoen ten asuv houlu.

Iesu vi Ahi en usite vasi keil (Sion 1:1; Plp 2:6; Kol 1:15). Avise en **Kristo** (Mat 23:10; Sion 17:3), **Mesaea** (Mak 1:2; 8:29), Natin Ahi (Sion 1:14; 3:18; 11:27; 17:26), Natin Meatin (Luk 5:24; 9:27), ka Natin **Deved** (Mat 9:27; 15:22; 20:30; 21:15). Ahi sakin ahin hau tai, isen Meri, meas en Iesu, ka **Siosep** ten out Nasaret kur Meri mai vi ahin onen ka losil kat keilu.

Ilaetsa vi provet tai onen Ahi koa mum en sua 874 rokol 853 BC (1Ki 17:1–2Ki 2:15). Ven tisaen onen asuv houlu Ehab, Ilaetsa san selusien mini keke ous hermuste'i sua etel (3) ka avati ahetai (6) (1Ki 17:1). En avong ten an memes enek, Ilaetsa va visu en vatina tai ka Ahi mumon merikel keke vasakin anien ae sakras vavus (1Ki 17:8-16) ka san keihoen min Ilaetsa koa sakin natin vatina enek mea ris ran matien (1Ki 17:17-24). Ilaetsa rie lat keihoen onen Ahi

navong vise keke hesan ahang heka en out nesa ka hesan ous vakas out netan, ka Ahi mumoni vatie lati keke kei vi Ahi anatin (1Ki 18). Katau en avong enek, Ahi vothot en kei min Ilaetsa (1Ki 19). Ilaetsa romattei, ka Ahi kulati ka kuri va en out nesa ka keihoen koa mul ien va min provet **Elisa**, meatin takataunien onen (2Ki 2). Ahi vit leini keke hesan provet Ilaetsa hemai ris keke vasak mesein sise onen Mesaea onen (Mal 4:5-6; Aes 40:3). Navong Sion Baptis mai, kei mum suval provet enek ka sak mesein sise onen Asuv Iesu (Mat 3:1-3; 17:7).

Iosev vi natin **Siosep** keilu **Meri**, ka tua tai onen Iesu (Mat 13:55; Mak 6:3). Ka avise emun en Siosep, suval tata onen.

Iosev tamun vi tua onen Tiemes. Mama onen vi Meri, ka rovitei mama onen Iesu (Mat 27:56; Mak 15:40,47). Kei mun, akilea avahise en Siosep.

Is vi asa koa meatin keil alingi en pulaoa navong amumon veret. Aling is koa havivis eni keke vasakini vatatahou vamai vamelala. Iesu ra tavolo vit hiasuvien onen Ahi suval hati is (Mat 13:33), ka viteni emun keke hihiseien keil onen Farasi ka Satusi keil koa romaltei suval is (Mat 16:11; Kal 5:9). Iesu ka Siu sav keil akur rendemien ten is suval **tisaen** en moulien onen meatin tai koa stat teni havivi ka mai purun vasi moulien ka koakeil emun amul vesesal mini (Mak 8:15; 1Kor 5:6-8). En sua vasi keil, Siu keil amumon **Avong keil ten Veret koa Is Tovuol Ien** koa akan veret koa is tovuol ien avong outel keke avandem ris avong koa avu keil one amemea kalah ran kantri ten out Isip. En avong keil enek, Siu vasi keil alah lat is ka tounah vasi koa is mul ien ran teim se vatie lati keke moulien one mai muto ris en meten Ahi.

Isip vi mari kantri tai koa mul en usite koa wes en kantri ten out Isrel. En avong mulamu, navong me-Isrel keil avotini keih ven tounah, tei en keil uva en kantri ten out Isip (Ebrahim en Sen 12:10-20; Siosep en Sen 39; natin Siekob keil en Sen 42; Siekob ka onen vasi keil en Sen 46). Me-Isrel keil aro en kantri ten out Isip vesesal sua handred ehat (400) ka amum min me-Isip keil suval **slev** keil one (Eks 1:7,11-14). Sakini, Ahi san **Mosis** min keil koa lah lat me-Isrel keil ran hen me-Isip keil ral min merikel keil houlu koa Ahi san keihoen mini keke voumoni (Eks 3:1–12:17). Iesu emun va en kantri ten out Isip keke valohosai ran Mari **Herod** koa vit vou vini (Mat 2:14-15). En Rev 11:8 avise **Serusalem** en Isip ven tounah tisa koa meatin keil amul amumoni eni.

Isrel vi isen koa Ahi lingi en **Siekob** (Sen 35:10), natin **Aesak** keilu **Rebekah** (Sen 25:24-26). Natin Siekob keil teindan elu (12) umai avi vati avu keil ten vatiamal teindan elu koa umai avi me-Isrel keil (Sen 35:22-26; Rev 7:4-8). Avis me-Isrel keil en **Siu** keil vuo **Hibru** keil emun. Kantri koa me-Isrel keil aro en, avise en kantri ten out Isrel. Mulamu, kantri ten out Isrel avise en **Kenan** (Sos 24:3,13), ka kosa avise en Palestaen.

Iv vi isen ahin onen **Adam**. Veni kei mulamu en ahin keil, navong asel kat ahin keil avit usil tisaen onen Iv (Sen 3:1-24; 2Kor 11:3; 1Tim 2:13).

Kamel vi animol tai koa marite suval buluk ka kilea valah tounah vuo meatin (Sen 37:25). Eisilin vuvu ka kilea val en out volvol ka out sav keil koa oai rovitei houlu (Mak 10:25). Akilea avoumon eisin en hili kamel suval koa **Ilaetsa** ka **Sion Baptis** lumusin eni (2Ki 1:8; Mat 3:4; Mak 1:6).

Ken vi moeite onen **Adam** keilu **Iv** Ka navong mai vi elu min tunali **Ebel**, mu vini (Sen 4). Ven koanek, Ahi sesenda eni (Sen 4:10-12).

Kenan vi mari atan tai Ahi vati kati keke hesani min **Ebrahim** ka me-Isrel keil koa aka en vatiamal onen (Sen 12:1-7; Sos 1:1-9; Umen 13:19; Hib 4:8). Kosa avise atan enek en Palestaen ka hati atan teni vi Isrel.

Komorah vi isen taon tai. Kiles **Sodom**.

Kristin vi isen koakeil amul amusil Iesu Kristo ka aling demkatien one eni (Umen 11:26; 1Pit 4:16). Kristin keil amusil kat hihiseien keil onen ka amul aleisungein sakien keil onen (Sion 13:14-17; 1Kor 11:1; 1Pit 2:21).

Kristo vi eis tamun onen Iesu koa aneite teni suval **Mesaea**.

Leprosi vi mesaien koa mumon hiliven meatin mul mat, mul vo, ka mul mattot. Siu keil avit mesaien ten leprosi houlu mok mulin mesaien sav keil. Meatin koa kuri reingeingeni vatokol meatin etai. Heto sasen enges.

Livae vi natin **Siekob** koa etel (3) en natnali teindan elu (12). Navong **Sosua** riti vas atan koa Ahi vat kati min me-Isrel keil min keil, rosantei atan min koakeil amul en mari vatiamal onen Livae. Ka mumon keil avi pris keil keke avoum en out vasi keil ka avakur taetan ran me-Isrel keil (Sos 18:7). Livae vi isen meatin tai onen Iesu, koa avise en **Matu Livae**.

Lot vi natin Nahor, tunali **Ebrahim**. Navong Ebrahim musil ren Ahi ka va ven kantri koa Ahi vati kati keke vasani mini, Lot musili ral min onen keil (Sen 12:4-5). Navong amual vituai, alesi keke oumunai an buluk ka sipsip keil esen Lot ka Ebrahim rovinvintei avato out vatas, sakini lulokovein keilu (Sen 13:5-9). Ka Lot vita ka ro vesesal en taon ten out Sodom (Sen 13:12). Ka navong Ahi mu rasilin taon ten out **Sodom** ka **Komorah**, Ahi mutut Lot ka onen keil veni Ebrahim visi voumoni (Sen 17-18; Luk 17:28-29; 2Pit 2:6-8).

Mani keil koa avit usili en Tus Votut atateisav veni mul vit usil kantri keil houlu en avong tetaveah, 2000 BC (sua keil mulamu en avong Iesu avasi) va rokol vesesal 100 AD (sua keil katau en avong Iesu avasi). En avong keil enek amul avul tounah en mani tateisav keil houlu. En avong onen Ebrahim va rokol avong koa me-Isrel keil uva en out Babilon vesesal en sua 500 BC, mani onen meatin keil avi gol, silva ka brons. Ka en avong onen Iesu aling isen en mani keil. Suval **Denarie**, mani ten out Rom koa meatin kuri munak mum avong tai (Mak 6:37; 14:4; Luk 7:41; Sion 6:7). **Drakma** vinvin en denarie ka vi mani onen me-Isrel keil koa mal avul tounah eni en Eim Votut onen Ahi (Mat 17:24).

Manna vi anien koa Ahi sani mini me-Isrel keil. Navong Ahi lah lat me-Isrel keil ran out kantri ten out Isip, out koa avi slev keil ien, keil amual rahit out volvol sua hanumau elu (40). Ka en avong enek, Ahi san oai ka anien min keil. Sande rokol Fraede, en visokon vasi, Ahi sakin tilep mai vi tounah koa akilea avaani ka navong alesi, me-Isrel keil avit, “?Manna?” koa aneite teni vi, “?Asa keinek?” (Eks 16:14-36). Aling hati en veite tai ka alingi en **Bokis ten Hatkatien Takeih** onen Ahi keke vahi metai vatie lat leikatien onen Ahi (Eks 16:33-34; Rev 2:17).

Mastard vi mari holeai tai koa utite teni havivi (Mat 17:20; Luk 13:19). Akilea avakokoa en usite mai vi suval kari koa alingi en anien. Avaseini utite keil teni havivi, navong moul mai marite, vinvin en aman keil avoumon anu ame en holeai keil teni (Mat 13:31-32).

Matiu Livae vi tai en meatin teindan elu (12) onen Iesu, ka isen sav vi **Livae** (Mat 9:9-13; Mak 2:14; Luk 5:27-29). Mulamu en avong koa Iesu vise vousili, Matiu Livae mul lah takis ran meatin keil en usite ten kavmen ten out **Rom** (5:27) ka meatin keil alele tisa eni.

Meatin keil onen Iesu mul vit usil koakeil vasi amusil kat Iesu en ualien onen. Avong tei, mul vit usil meatin teindan elu (12) onen kati (Mat 10:1-4). Ka avong teimun, amul aselus usil vangi meatin keil koa amusili koa avi houlu (Luk 10:1,17). Ka en tisien sav keil ten

niu testamen, navong selus usil meatin keil onen Iesu amul aselus usil koakeil aling demkatien one eni en **Kristin** (Rom 1:6; 1Kor 3:23; 1Pit 5:14).

Meatin tavaeen keil avi koakeil amum min kavmen keil ten kantri keil keke avating koe meatin keil teni. En niutestamen, meatin tavaeen keil amum ven kavmen ten out Rom, ka amul en out vasi keke koakeil Rom mul losil kat keil anoumontei rea. meatin tavaeen keil ten out Rom amum en vangite keil koa meatin tavaeen handred tai (100) mul ien ka aling avat tai keke valosil kat keil koa avise en ‘Senturian’ (Mat 27:54).

Meatin ten mututien vi isen tai onen Iesu koa aneite teni vesesal vahi vatte tas en **Mesaea**, meatin koa Ahi vat kati keke vasani voutut moulien onen meatin keil onen (Luk 1:69,78; 2:11; Rom 11:26; Plp 3:20).

Melkisedek vi pris tai. Roreingeingen tounah houlu usili. Mulamu, en avong onen **Ebrahim**, Melkisedek vi asuv houlu emun ten taon ten out Salem, koa mai vi taon ten out **Serusalem** en avong onen asuv houlu Deved. En Senesis 14:17-20, vangi meatin tai mai ka vuli kat **Lot** ka tounah keil onen. Sakini, Ebrahim uva ka vae lin keil ka mutut Lot ka onen keil. Navong mul mai ris, Melkisedek mai veni ka san tokolkatien mini. Evus, Ebrahim san taet ten tounah koa kuri en vaeen mini. En tus ten Hibru, avit **Iesu** emun mum suval pris en vati sakien koa Melkisedek vi pris ka asuv houlu emun (Hib 5-7).

Mengkatien keil onen Mosis vi mengkatien keil koa Ahi sani min Mosis keke hehit meseini min me-Isrel keil, amutisi en tus elim koa mulamu koa Mosis mutisi: Senesis, Eksodas, Levitikas, Namba, ka Duteronomi (Eks 20; 24:3; Lev 19; Dut 6:4-9). En avong onen Iesu, avise en vangi meatin keil en tiser keil ten mengkatien onen Mosis koa asak visi avousil kat kati mengkatien keil vasi ka avisein meatin keil en sakien teni (Mat 5:19-20).

Mesaea vi isen tai onen **Iesu**. Mesaea ka en selusien Hibru, ka en selusien ten out Gris avit **Kristo**. Ka aneite ten eis keilu vasi vi ‘kei koa amutah oel eni.’ Mul selus usil sakien koa amul kei koa arie lati keke vamai vahi asuv houlu one eni (1Saml 10:1; 16:12-13; 2Saml 5:3). Ka Ahi vat kati keke hesan Mesaea onen hemai koa hehi asuv houlu onen meatin keil onen ka hekataun usite vasi keil onen en isen (Sam 118:26; Sak 9:9; Hib 11:26), ka Iesu vi Mesaea, vuo Kristo, enek (Mat 1:16; 16:20; Umen 8:5-7; 18:5; 26:23).

Mir vi toelai koa amumon senta koa mani teni vina nesa eni (Mat 2:11; Rev 18:13). Siu keil amumon meresin eni keke vasakin mahien onen meatin vaha netan, suval panadol (Mak 15:23). Alingi en teiai onen meatin keil emun navong amul asak mesein keil ven tetahinien one (Sion 19:39).

Mosis mai vi mari avat onen me-Isrel keil en avong koa Ahi lah lat keil ran kantri ten out Isip, out koa avi slev keil ien (Eks 12:37–13:21). Ahi selus min Mosis avong houlu ka mumon merikel keil houlu vis houlu ka en hen. Ahi rie lat kei min Mosis ka vit lat isen kati mini koa vi **Iahova** (Eks 3:13-15). Ahi sani min Mosis **Mengkatien** halualim (10) koa mutisi en ahat elu, ka san mengkatien savsav keil emun keke vakataun me-Isrel keil en moulien hau one (Eks 20; 24:3; Lev 19; Dut 6:4-9). Mosis mutis tus elim (5) koa mulamu en Tus Votut orer: Senesis, Eksodas, Levitikas, Namba, ka Duteronomi. Mulamu en avong koa Mosis mat, vit leini keke Ahi hesan meatin tai hemai koa helamun meatin keil onen hesuval koa kei mumoni, ka koanek vi **Iesu** (Dut 18:14-15; Sion 1:45; Umen 3:22; 7:37).

Nard vi senta koa amumoni en li holeai tai ten out India koa avise en ‘nard’ (Mak 14:3; Sion 12:3).

Natin Meatin vi eis tai koa **Iesu** lingi en kei sasen koa mul vit usil meatin tai ten out netan koa aven mul (Luk 5:24; 9:27). Ka mul lehei rendemien onen meatin keil va en matil vovoien koa Daniel kuri. Daniel les tai koa suval natin meatin koa mita ran out nesa ka Ahi san losilkatien ten out vasi netan mini (Dan 7:13-14).

Neman vi avat onen meatin tavaeen tai ten out Siria koa kur mesaien leprosi. Navong long usil provet **Elisa**, va veni ka vasi valah lat mesaien ten leprosi rani. Navong musil ren provet Elisa, lesi keke aven mai ris tahos. Sakini, Neman ten out Siria lei kilea Ahi onen me-Isrel keil ka va netan mini (2Ki 5; Luk 4:27).

Nineva vi mari taon tai onen me-**Asiria** keil. Keil avi vativieh en me-**Isrel** keil ka asak purun keil. Mukos, navong me-Nineva keil along selkatien onen Ahi koa provet **Siona** vit leini min keil aviles ran tisaen keil one (Siona 4; Mat 12:41; Luk 11:32).

Ninin tisa keil avi angelo tatisa keil koa amusil **Temat** (Mat 9:34; Siud 1:6). Navong amul veah en out nesa, uvae ral min Ahi ka **angelo** keil onen. Sakini, Ahi vile lat keil ran out nesa (Aes 14:12-17; Luk 10:18). Sakini, veni avuroh kat Ahi, amul aluvos ka apurun meatin keil koa kei mumon keil ka envatien onen mul en keil (2Kor 11:14; 2Tes 2:9). Iesu koa vi Ahi kur keihoen keke vameng kat ninin tisa keil (Mat 9:32-33; Mak 3:27) ka koakeil

amusil kat Iesu akilea avakur keihoen mulin ninin tisa keil en isen (Mat 10:1; Umen 19:13). Ninin tisa kilea val en meatin tai munak meatin enek maeni, ka navong ninin tisa lokovein meatin tai, hehis Ahi hesieni en Ninin Votut keke ninin tisa enek napuruntei mun (Luk 11:24-26). Ninin tisa keil sakras vapurun meatin keil onen Ahi (1Pit 5:8; Efes 6:10-18).

Ninin Votut vi Ninin onen Ahi. Kei ka **Ahi Tata** ka **Iesu Kristo** teltas (Mat 28:19). Ninin Votut mai sien meatin keil koa aviles ran tisaen keil one ka aling demkatien one en Iesu Kristo (Umen 2:38). Ninin Votut mul sakin meatin keil akilea en anatinien (Sion 16:13; 1Kor 2:10-13). Kei mul vis Ahi en usite onen koakeil aling demkatien one en Iesu (Rom 8:26). Ka mul mulamun Kristin keil keke akilea avousil asa koa Ahi en vati keil avoumoni (Umen 13:2; 16:6-7). Ninin votut mul kataun meatin keil keke akilea avasan selusien onen Ahi ka avoumoni umen onen (1Kor 2:4-5). Ka mul san sanien ten keihoen min meatin keil onen Ahi keke akilea avoumon tounah keil vasakin meatin savsav keil ten Sios onen Ahi vamai vakeih tamun (1Kor 12; 14).

Noah vi meatin tai koa musil kat Ahi (Luk 3:36) en avong koa rendemien onen meatin savsav keil vilelau en tisaen lisenges. Sakini, Ahi meng kat Noah keke voumon mari sip tai voutut kei, onen keil ka lualu en animol vasi keil ten out netan. Evus, Ahi sakin ous mus ka sakin oai vilelau en out vasi ka tounah vasi koa romultei en sip umatmat vasi (Sen 6–9; Hib 11:7). Veni meatin keil en avong enek amutimanin en asa koa Ahi mumon, koanek vi metai usil asa koa Ahi houmon risi en avong koa Iesu hemai risi eni (Mat 24:37-38; Luk 17:26-27; 1Pit 3:20; 2Pit 2:5).

Olip vi vatiai tai koa moul en out tames keil. Me-Isrel keil aluhi ka vatiai keil teni amoul tuetin suval sua taosen tai. Heite keil teni kon, sakini alingi en oai avati vahis keke oai takon kilea vamea rani. Evus, akilea avaani vuo avuhus lat oel rani. Pol ra tavol usil vati olip navong selus usil mukave Ahi sakin koakeil arvitei Siu ales tokolkatien suval meatin keil kati onen (Rom 11:17-24).

Pentekos vi anien tai koa Siu keil amumoni avong hanumau elu ka halualim emun (50) katau en ‘Anien ten Mul Laui,’ sakini amumoni en avati Jun (Umen 2:1; 20:16; 1Kor 16:8).

Pol vi eiloheh tai onen Iesu koa romusiltei navong Iesu mul moul ka mumon umen onen. Mulamu, Pol, isen Sol, ka kei mum en isen hetetamen onen Siu keil keke vapurun Kristin keil (Umen 9:1-6). Ka navong mul mumoni, Iesu vise vousili. Sakini, Pol mai vi Kristin

tai va kur more longlongien usil Iesu min meatin savsav keil en out houlu en out netan. Navong mum ouh houlu mai vi ulmatu, meatin tavaeen keil ten out Rom asoni va en eim takeih en out Rom. Evus, amu vini (2Tim 4:6).

Pris keil avi vati meatin keil koa akilea avoum en meten Ahi en usite onen mesav keil. En me-Isrel keil, arie lat koakeil amul en mari vatiamal onen **Livae** keke avamai avahi pris keil. Ven koanek, arsantei atan min keil ka amoul vituai ral min me-Isrel sav keil koa asan taet min keil ven umen koa amumoni en usite one. Aling pris keil en vangite hanumau tai ka ehat emun (24) koa amum en teahu ten Eim Votut wik elu en sua vasi keil. Avong sav keil amum en meteimal keil koa amul ien. Navong amum en Eim Votut, pris keil amuas buluk, sipsip ka nani keil ka amunit keil en meten Ahi ven tisaen onen meatin keil keke Ahi helele hetahos eris en keil (Lev 1:1-9). Ka amumon umen sav keil emun. Ka en mari vatiamal onen Livae, arie lat koakeil aka en vatiamal onen **Eron**, tunali Mosis, keke akilea avahi asuv houlu onen pris keil (Eks 28:1-3). Asuv houlu enek enges kilea vaha neim en **Eim Tavolin** vuo **Eim Votut** onen Ahi (Hib 5:1-4). Arie lat asuv houlu tas, ka teisav en koakeil aka en vatiamal onen Eron akur umen ten asuv keil onen pris keil vuo mari umen sav keil.

Provet vi meatin tai koa mul vit lein asa keil Ahi mul rie lati mini keke vahiteni. Avong houlu avit lein selkatien keil vuo avit usil tounah koa Ahi houmoni en avong koa hemai veah. Tei en provet keil en oltestamen avi **Mosis**, **Samuel**, **Netan**, **Ilaetsa**, **Elisa**, **Aesea**, **Seremaea**, ka **Siona**. En niutestamen, tei en provet keil avi **Sion Baptis** (Mat 11:14), Sudas ka Saelas (Umen 15:32), Akabas (Umen 21:10), ka provet elu ten Revelesen (11:1-14).

Rebekah vi ahin onen **Aesak**, natin Ebrahim. Rebekah vi mama onen **Esao** ka **Siekob**. Kei mumon sise keke Siekob vaha vesesal ven tata onen keke valuvosi vakur tokolkatien ten moeite koa mal keke Esao vakuri (Sen 25; Rom 9:10-13).

Rehab vi ahin tai ten out Seriko en kantri ten out Kenan. Navong Ahi lesi vinvin keke me-Isrel keil avakur atan koa vat kati min keil avakuri, **Sosua** vi avat one. Kei sila meatin taleisuaien elu luva en out Seriko. Navong rokol Seriko, avisu en Rehab, ahin tai koa vi hoeaso tai. Ka avaseini, kur revu keilu ka vit lati keke kilea en Ahi ka keihoen onen (Hib 11:31). Sakini, mumon lingkatien tai keke vakataun me-Isrel keilu munak avat kati keke voutut moulien onen ka onen keil. Sakini, navong me-Isrel keil umai akur taon ten out

Seriko, amaen Rehab vamoul vituai vatal min keil (Sos 2:1-24; 6:17,22-25). Avit usil Rehab en vatiamal onen **Iesu** (Mat 1:5).

Resel vi tai en ahin keil onen **Siekob**, kei koa envatien onen mul ien marite. Navong lesi, maeni keke voum sua oulu (7) keke vakuri. Ka en avong tatetaliheien onealu, Leban, tata onen Resel luvos Siekob ka san natnahin sav **Leah** vakes vulin Resel. Ka Siekob lei kilea suk en visokon teni. Sakini, mum sua oulu mun keke vakur Resel (Sen 29). Resel kur ehon elu ven Siekob, isealu Siosep ka Bensamin. Ka navong kur Bensamin, votini keih ka mat (Sen 35:16-20,24).

Rom vi mari taon ten out kantri ten out Itali. Navong Iesu moul en out netan, me-Rom keil uvae lin out houlu en out netan. Ka me-Isrel keil emun amul en he ka amumoni keih en keil. Sakini, me-Isrel keil alele tisa en keil ka en vati mok avalikat keil ran atan one (Mat 10:4). Mari asuv houlu one avise en Sisa (Mat 22:21). Me-Isrel keil e vati keke Ahi vasan Mesaea koa kei vat kati keke vasani min keil veni amundemi keke Mesaea enek hevae lin me-Rom keil. Kristin keil avise suain Rom en Babilon vuo Isip, veni me-Rom keil amumoni keih en keil suval koa keilu lumumoni, ka Ahi lah lat keil ran he (Rev 17:1-6).

Sabat vi avong tasehien koa Ahi viteni keke meatin keil onen avahouhou eni veni vi avong koa Ahi museh ran umen onen (Sen 2:2-3). Avat keil onen Siu keil asorin mengkatien keil houlu nesa en mengkatien keke avahouhou en avong ten Sabat. Sakini, navong Iesu sak revi meatin tai ran mesaieen onen, avat keil onen Siu keil avuroh kati veni vi umen en rendemien one (Mat 12:1-14). Ka Iesu viseini keke Ahi vit meatin keil irmumtei en Sabat vakataun keil, ka rovitei vakataun Ahi (Mak 2:27). Ka Kristin keil houlu amuseh en Sande koa vi avong koa uva netan min Ahi eni keke avandem mearisien onen Iesu koa mea ris ran matien en Sande (1Kor 16:2; Rev 1:10).

Saeon vi hou tai koa taon ten out Serusalem mul ien. Ka **Eim Votut** onen Ahi mul en hou enek. Sakini, avong tei, Saeon mul vit usil Serusalem (1Ki 8:1; Sam 51:8). Ka avong tei mun, Saeon mul vit usil Eim Votut onen Ahi (Sam 24:3), vuo mul vit usil out nesa varei koa vi out kati koa Ahi ro ien (Hib 12:22; Rev 14:1).

Sam keil avi souen keil koa asuv houlu **Deved** ka pris keil ten out Isrel amutisi keke avahit lat isen Ahi ka avahitehiten masmasien one mini.

Sameria vi provins tai koa mulamu mul en atan koa mari vatiamal elu ten Efrem keilu Manase lumul ien. Ka en sua 722 BC, meatin tavaeen keil ten kantri ten out Asiria umai ka uvae ral min me-

Isrel keil koa amul en usite not ten out Isrel. Ahi maen koanek kur out veni me-Isrel keil enek aviles eisile rani ka uva netan min ahi sav keil (2Ki 17:7). Katau suk, asuv houlu ten out Asiria keih kat me-Isrel keil enek keke avaha en kantri onen ka maen atan one min meatin sav keil ka uva netan min ahi sav keil eni. Navong avotini keih avi pris tai ten out Isrel vamai vahisein keil usil Ahi. Sakini, me-Isrel keil ka meatin sav keil emun aro vituai ka aretalihe vituai ka uva netan vituai min Ahi ka ahi sav keil emun (2Ki 17:24-29). Sakini, Siu keil koa avi me-Isrel keil kati alele tisa en keil veni alesi keke ara one ka sakien koa uva netan min Ahi emun romutotei (Luk 10:33; Sion 4:9; 8:48).

Samuel vi mari provet tai onen Ahi. Mulamu, Hanah, mama onen, vi lumalum. Ka navong vis Ahi keih keke hemaeni hekur titiali, Ahi maeni ka kur Samuel. Navong sua onen Samuel vi etel enges, Hanah mulamun Samuel va en Eim Tavolin onen Ahi ka lingi keke voum min Ahi en avong vasi onen (1Saml 1). Navong vi ehon semau, Ahi selus mini ka meatin vasi keil alei kilea keke vi provet tai (1Saml 3) ka mul san rendemien onen Ahi min me-Isrel keil (Umen 13:20). Vi provet Samuel koa mutah oel en vatin Sol ka vatin Deved keke vatie lati keke Ahi rie lat keilu luvahi asuv houlu onen me-Isrel keil (1Saml 10:1; 16:13).

Satusi keil avi vangi meatin keil koa avi hetetamen keil en me-Isrel keil. En usite houlu, rendemien one suval Farasi keil (Mat 16:6). Ka Satusi keil akur anatin en tus elim enges koa Mosis mutisi: Senesis, Eksodas, Levitikas, Namba, ka Duteronomi. Ka asel ral min Farasi keil en usite ten asa hekur out navong meatin mat. Satusi keil avit meatin sakras vamoul eris ran matien (Mat 22:23; Mak 12:18; Umen 23:8).

Senae vi vatihou tai koa Ahi mulamun me-Isrel keil mini navong lah lat keil ran kantri ten out Isip. En out enek, **Mosis** vina visu min Ahi koa san mengkatien halualim onen mini keke vasani min me-Isrel keil (Eks 19–20; Hib 12:26).

Serae vi isen sav onen **Serah**.

Serah vi ahin onen **Ebrahim**. Mulamu isen Serae ka vi lumalum (Sen 16:1-3; 17:15). Ka musil hatkatien koa Ahi mumoni min Ebrahim, navong sua onen Serah hanumau ehat ka halualim emun (90) kei kur natnali ka Ahi ling isen vi **Aesak** (Sen 17:17; 21:1-3; Rom 4:19; Hib 11:11).

Seremaea vi provet tai (Ser 1; 17) koa mum en out **Serusalem** sua 627 rokol 580 BC. Mum en avong keil ten asuv houlu **Sosaea**,

Sehoiakim ka **Sedekaea**. Avise provet Seremaea en provet tatangien veni longe tisa houlu ven selkatien keil koa Ahi meng kati keke vasani min me-Sudah keil (Ser 20). Ka veni asuv houlu keil ka me-Sudah keil e rovattei selkatien keil onen, asak puruni houlu. Seremaea vit leini keke me-Sudah keil ito en hen me-Babilon keil hetokol sua hanumau etel ka halualim emun (70) ka navong avong ten mahien koanek hevus, Ahi heling ris keil en atan kati one (Ser 29). Seremaea vit leini usil avong koa Ahi hesan **Mesaea** onen hemai heling revi tounah vasi keil (Ser 31; Mat 2:17; 27:9).

Serusalem vi taon koa vi hetetamen imok en taon sav keil onen me-Isrel keil. Mulamu, avise en taon enek en ‘Salem’ koa aneite teni vi ‘tomat,’ out koa **Melkisedek** vi pris ka asuv houlu eni. Navong **Deved** mai vi asuv houlu, kei vae lin me-Sebus keil koa amul ien, ka kuri mai vi onen (2Saml 5:6-10). Ka me-Isrel keil akuri suval taon one rokol kosa.

Setan vi isen **Temat** (Rev 12:9; 20:2).

Siekob vi natin **Aesak** koa vi natin **Ebrahim** (Sen 25–39). Siekob, ahin onen ehat (4) ka natnali keil teindan elu (12) ka natnahin tai (Sen 35:22-26). Ehon keil koa aka en Leah mukok: Ruben (1), Simeon (2), Livae (3), Sudah (4), Isekar (9), Sebiulon (10), ka Dinah (natnahin koa tas). Ehon keil koa aka en **Resel** mukok: **Siosep** (11) ka Bensamin (12). Ehon keil koa aka en Bilah, ahin toumien onen Resel, mukok: Dan (5) ka Navtali (6). Ehon keil koa aka en Silpah, ahin toumien onen Leah, mukok: Kat (7) ka Aser (8).

Siona vi provet onen Ahi. Ahi sila keke vassel kat me-Nineva keil koa avi vatavieh ral min me-Isrel keil. Ka navong Siona lohosa ran umen koanek, Ahi sakini mari mesau tai mai en rovattei vaha vasselus min keil, sakini va en sip koa mul remi. Siona ro en vangen mesau enek avong etel. Navong kistal rani ka vasselus ral min me-Nineva keil koa akur anatin en selkatien onen ka aviles ran tisaen keil one (Sion 14). **Iesu** viteni keke meatin keil ikur anatin en kei navong houmon merikel onen Siona (Mat 12:39; 16:4; Luk 11:29).

Siosep vi isen meatin houlu neli en Tus Votut: Siosep tai vi natin **Siekob** koa teindan tai (11) en natnali teindan elu (12). Veni tunali keil avi elu eni, asalem eni min meatin keil koa asalem eni mai vi slev en kantri ten out **Isip** (Sen 37). Navong mul mum suval slev en kantri ten out Isip, kur sakvisien keil. Ka veni mulomal keih en demkatien onen (Sen 39–40), Ahi vat kati ka sakini mai vi hen matu en asuv houlu ten out Isip (Sen 41). Ka navong tamen ka natnali keil avotin keih en kantri one, Siosep mumon sise keke avato revi en

kantri ten out Isip koa aro ien vesesal sua handred ehat (44) (Sen 42; 45–50; Eks 1:1-7). Siosep sav vi ason **Meri**, koa ten meteimal ten out Nasaret (Luk 2:4-6). Kei losil kat Iesu navong mul moull (Mat 1:20-25; 2:13-15,19-21). Siosep, vi natin Siosep keilu Meri, ka tua tai onen Iesu (Mat 13:55; Mak 6:3). Avise emun en **Iosev**. Siosep tamun vi tua onen Tiemes. Mama onen vi Meri, ka rovitei mama onen Iesu (Mat 27:56; Mak 15:40,47). Kei mun, akilea avahise en Iosev. Siosep ten out Aramatea vi hetamen tai ten Kaonsel onen Siu keil. Ka vi more meatin tai koa mul musil kat Ahi ka vouhou min Iesu (Mat 27:57-60; Mak 15:42-46; Luk 23:50-53; Sion 19:38-42). Siosep Barsabas vi tai en meatin elu koa arie lati keke vasan isen keke vamai vahi eiloheh tai vakes Sudas Eskariot (Umen 1:23).

Sipsip keil avi animol tai koa me-Isrel keil alosil kati. Avong houlu, Iesu mumon sakien ten losilkatien mai vi tatavolien. Suval, Iesu vis me-Isrel keil en sipsip keil ka hetetamen keil one en meatin talosilkatien one (Mat 9:36; Sion 10:11). Koakeil amul apurun meatin keil, Iesu vise keil en huli rendan keil (Mat 7:15). Meatin talosilkatien kilea revi sipsip osen keil ka keil akilea eni, sakini kei kilea vahise keil ka umai veni (Sion 10:3,27). En meneai, meatin talosilkatien mulamun keil uva en out koa oomunai tahos mul ien (Sam 23:1-2), ka en vongien, kei matil vesesal en keil vuo ling keil en vieh tai koa mumoni en ahat keil (Sion 10:1-3). Veni out koa me-Isrel keil mul ien vi out tames, animol sav keil armoul revitei ien. Avong houlu, meatin keil asan sipsip tai min Ahi suval sanien votut one keke ran vakas motein meten Ahi ran tisaen keil one (Lev 1; Efes 5:2). Navong **Sion Baptis** les Iesu, vise en “Sipsip koa Ahi sila” veni kilea keke helah tisaen onen meatin keil ka hemat en usite one (Sion 1:29-31). Ka out sav keil emun avise Iesu en sipsip ten sanien votut (1Pit 1:19; Rev 5:6)

Sisa vi mari asuv houlu ten out vasi koa kavmen ten out Rom alosil kati en avong onen Iesu ka katau eni (Luk 2:1; Mat 22:20; Sion 19). Ka asuv houlu sav keil suval **Herod**, ka avat ten kavmen sav keil suval **Paelet** amum mini.

Siu keil vi me-Isrel keil koa aka en vatiamal onen **Ebrahim**, **Aesak**, ka **Siekob**. Mulamu, avise koakeil enges ten out Sudah en Siu. Ka katau, avise me-Isrel vasi keil eni.

Sius vi ahi koa vi hetetamen onen ahi savsav keil onen me-**Gris** keil (Umen 14:12; Sion 10:22).

Sodom vi taon tai koa **Lot**, titan tunali **Ebrahim**, lesi tahos ka ro en ral min onen keil (Sen 13:1-11). Ka meatin keil ten out enek ka taon ten

out **Komorah** emun asak kalkali ka tisaen one houlu en meten Ahi (Sen 13:13). Sakini, Ahi sila angelo keil keke avou rasilin taon keilu ekek (Luk 17:29; Rom 9:29; Siud 1:7) ka Ahi mutut Lot ka onen keil (2Pit 2:6-9).

Solomon vi natin asuv houlu **Deved** tai ka kekes eni mai vi asuv houlu onen me-Isrel vasi keil (1Ki 2). Navong Ahi visu mini en matil vovoi en tai, Solomon visi vasan meteisauen ten losilkatien mini (1Ki 3; Mat 12:42). Solomon mumon **Eim Votut** onen Ahi, veni sua houlu amul uva netan mini en **Eim Tavolin** tai (1Ki 6).

Sosua vi meatin takataunien onen **Mosis** (Eks 24:13). Navong arie lat me-Isrel teindan elu keke avalei suain atan ten out **Kenan**, Sosua keilu Kelep enges luselus tahos usil atan koanek, ka mesav keil aselus tisa usil atan enek ven metauen (Nam 13–14). Sakini, Sosua keilu Kelep enges en me-Isrel vasi keil amoul veah navong Ahi maen keil avakur atan ten out enek. Ka Ahi viteni min Mosis keke valingi vahi avat onen me-Isrel keil ka valamun keil avakur atan koa Ahi vat kati min keil (Nam 27:18-23; 34:9). Navong akur atan enek evus (Umen 7:45; Hib 4:8), Sosua riti mari atan teni min mari vatiamal teindan tai (11) onen me-Isrel keil (Sos 13–21). Ka mari vatiamal tas onen **Livae**, mumon keil avi pris keil keke avoum en out vasi keil ka avakur taet ran me-Isrel keil (Sos 18:7). Sosua vi more avat onen me-Isrel keil ka sel kat keil avousil kat Ahi ka vit, “Ka en usite onak ka onak keil, komai mehousil kat Iahova ka meheha netan enges mini” (Sos 24:15).

Sudah vi natin **Siekob** koa ehat (4) en natnali teindan elu (12). Navong tamen san tokolkatien mini, vit leini vit, “Hiasuvien ten keihoen onen asuv houlu keil hel lisenges en Sudah ka vatiamal onen” (Sen 49:10). Ka anatin keke **Sol**, **Deved**, ka asuv houlu sav keil houlu aka en vatiamal onen. **Serusalem** mul en atan one. Ka Iesu emun ka en vatiamal onen Sudah (Mat 1:2,16).

Takis suval taet koa amumoni vaha min asuv houlu tai (1Saml 8:17).

Temat vi **angelo** tai koa, mulamu, viles eisilin ran Ahi. Ka angelo sav keil koa uva amusil kat Temat, keil umai avi **ninin tisa** keil. Sakini, Ahi vile lat keil ran out nesa (Aes 14:12-17; Luk 10:18) ka rokol kosa, vangi ninin keilu ekek amul uvae. Sakini, veni avuroh kat Ahi, amul aluvos ka apurun meatin keil koa kei mumon keil ka envatien onen mul en keil (2Kor 11:14; 2Tes 2:9). Avise emun en **Setan**, **Dragon**, tetal telamu, ka asuv houlu ten out netan (Rev 12:3,9).

Tiese vi havinali **Boas** keilu **Rut**, ka tata onen asuv houlu **Deved** (Rut 4:17,22; 1Saml 16; Mat 1:5; Luk 3:32).

Tisaen vi asa koa meatin keil amumoni navong arali koteh mengkatien tai onen Ahi, vuo navong asakras avoumon asa koa Ahi viteni min keil avoumoni (Mat 5:19; Rom 3:23; Rom 7:7-13). Adam ka Iv lumumon sise keke tisaen vamai en out netan ka mai san matien min meatin vasi keil veni, suval keilu, meatin vasi keil amumon tisaen (Rom 5:12-14). Mulamu, Ahi maen me-Isrel keil avouas sipsip keil keke voutut keil ran tisaen keil one (Esra 6:17; Hib 5:3). Ka Ahi mumon sise voutut moulien orer vaka en Iesu (Rom 7:24-25; 1Kor 1:30). Avaseini munak tisaen keil ateisav en meten meatin keil, en meten Ahi, tisaen sav keil vatte tas (Tiem 2:10).

Tiser keil ten mengkatien onen Mosis avi koakeil en avong onen Iesu koa avit akilea revi mengkatien keil onen Mosis, ka akilea avisein me-Isrel sav keil eni. Keil asuval **Farasi** keil en sakien keil one (Neh 8:1; Mat 2:4; 12:38; Mak 8:31; Luk 5:30; Umen 4:5).

Uit vi anien tai koa mul moul suval kuvi, ka aneite teni alesu suval raes koa amul en hungeite nesa.

Vekahoi vi sakien koa me-Isrel keil en titi meahos vasi keil one navong avong one vi outel (8) enges. Sakien ten vekahoi vi metai tai koa Ahi vareu meng kat **Ebrahim** (Sen 17:9-14) keke voumoni min meatin keil onen ka me-Isrel keil emun koa amai ikatau vatie lati keke amul amusil kat Ahi. Navong Sios onen Iesu Kristo kistal rohtoh, tei en koakeil akur demkatien arvitei Siu ka arvatei veah en vekahoi. Sakini, houlu en Siu keil koa avi Kristin tuai, rendemien one keih vit mal meatin vasi keil umai avi Siu helamu, ka usil sakien keil onen Siu keil suval sakien ten vekahoi keke umai avahi Kristin. Ka navong aselus rahit usite koanek evus, aling kati keke tounah tas koa meatin houmoni keke Ahi houtut moulien one, kei heling demkatien onen en Iesu (Umen 15:11).